

Поступово складався інститут спадкової трансмісії. Це перехід права на спадкування до спадкоємців особи, закликаної до спадкування, але яка не встигла здійснити свого права. Претор надавав право спадкувати спадкоємцям спадкоємця, що вмер, не встигнувши не зі своєї вини прийняти спадщину. Рецепція переходу права на прийняття спадщини простежується у ст. 1276 ЦК України.

Варто звернути увагу і на правові наслідки відмови від прийняття спадщини (ст. 1275 ЦК України). Ця норма відтворена в повному обсязі в сучасному цивільному праві. Законодавство Юстиніана — [Nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest] — неможливий перехід майна у спадщину частково за заповітом, а частково за законом. Сучасному спадковому праву характерна і повністю рецепційована ним римська спадкова презумпція — не спадкують один після одного особи, що померли одночасно (коморіенти). Жодна з них не може виступати як трансмітент стосовно майна іншого (ст. 1220 ЦК України).

Очевидно, як у римському, так і в сучасному спадковому праві, будучи односторонніми цивільно-правовими угодами акти прийняття спадщини і відмови від неї мають властивості безумовності й неподільності: принцип безумовності передбачає прийняття чи відмову від спадщини без застережень; принцип неподільності впливає з універсального характеру спадкового наступництва. Не допускається ні часткова відмова від спадщини, ані прийняття її лише в певному обсязі.

Тому, зробивши правове дослідження основного з понять, а саме прийняття спадщини двох спадкових систем, вивчивши їх характерні спільні риси, можна з впевненістю сказати, що сучасне спадкове право України інтегрувало головні ознаки римського спадкового права, служить за їх допомогою, розширює і розвиває їх.

Література

1. Энциклопедия государства и права / Под ред. П. Стучки. — М., 1930. — Т. 3. — С. 545.
2. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского. — М.: Наука, 1984. — С. 121.

УДК 340.15(37):347.44

*О. В. Ніколаєнко,
Г. В. Пучкова*

НІБИ ДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА РИМСЬКИМ ПРИВАТНИМ ПРАВОМ

Цивільний кодекс України у Книзі п'ятій передбачає два основних види зобов'язань: 1) договірні зобов'язання; 2) недоговірні зобов'язання.

Слід зазначити, що такий поділ зобов'язань є традиційним з того часу, як у римському праві зобов'язання почали поділяти на зобов'язання, що виникають з

договорів, і зобов'язання, що виникають з деліктів, тобто з правопорушень [17, с. 105-108].

Разом із тим римському приватному праву були відомі ще дві підстави виникнення зобов'язань: нібито делікти та нібито контракти.

До нібито деліктів належали позови про вилите та викинуте, поставлене та підвішене, про нездійснення правосуддя тощо. До нібито контрактів належали ведення чужих справ без доручення (Д. 3. 5) та безпідставне збагачення (Д. 12; 13. 1-3).

Сутність цих видів зобов'язань полягала в тому, що підставою їх виникнення були обставини, що не підпадали під класичні поняття контракту або делікту.

З них більш цікавою, на нашу думку, є категорія нібито договорів, використання якої дає змогу принципово розширити коло підстав виникнення цивільних прав і обов'язків.

Оцінюючи актуальність теми, слід зазначити, що розвиток регулювання відносин, що виникають із нібито договорів, відповідає загальній тенденції посилення захисту прав приватної особи, яка існує в нашій державі в останнє десятиліття.

Слід зазначити, що наукова розробка відповідної проблематики в юридичній літературі певний час йшла досить активно (праці О. С. Йоффе, Є. С. Берестової, В. М. Зубаря, С. Н. Ландкофа, Н. О. Руденченко, В. О. Рясенцева, Ю. К. Толстого, Є. О. Харитоновна, В. І. Чернишова, О. А. Шамшова), але значна кількість питань дедалі ще залишається недослідженою.

Зокрема, поки що залишається недостатньо дослідженим давньоримський генезис зазначених зобов'язань, що не дозволяє, у свою чергу, встановити ступінь впливу останніх на відповідну категорію цивільного права України.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що дослідження зобов'язань, які виникають, з нібито договорів є актуальними з теоретичної та практичної точок зору, а тому є всі підстави для аналізу цієї проблеми в межах спеціальної статті, присвяченої особливостям останніх у римському приватному праві.

В основі зобов'язань із зобов'язань, які виникають, з нібито договорів лежать дозволені, правомірні дії. Цим вони наближаються до договорів — зобов'язання в обох випадках виникають внаслідок незаборонених дій особи, спрямованих на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Однак між зобов'язаннями із договорів і зобов'язань, які виникають, з нібито договорів існують суттєві відмінності. Вони полягають у тому, що в договорах передача майна здійснюється не просто на законній підставі, а на основі узгодженої волі сторін, чого немає і не може бути в нібито договорах (квазіконтрактах).

Слід зазначити, що римські юристи навіть у класичний період не дають чіткого визначення квазіконтрактів, хоча і вважають їх разом з контрактами й деліктами джерелом зобов'язань.

Під квазіконтрактами розумілися такі відносини, що, не будучи ні договірними, ані деліктними, створюють зобов'язання, подібні договірним. Римляни міркували таким чином: «Ці відносини не зобов'язальні договори (не контракти), але і не делікти, а тому складають особливу групу *quasi ex contractu*» [1, с. 485].

Деякі науковці вважають, що ту подібність, завдяки якій квазіконтракти були

об'єднані в один із видів зобов'язань, стародавні юристи виявили за допомогою «... найвищою мірою штучним прийомом» [1, с. 485].

Однак вищезазначені ознаки квазіконтрактних зобов'язань свідчать про цілком логічну позицію римських юристів.

Як згадувалося раніше, класична римська юриспруденція знала дві підстави виникнення зобов'язань: контракти і делікти.

Коли для задоволення нових потреб цивільного обігу цих двох підстав стало бракувати, римська юриспруденція сформулювала дві додаткові підстави: квазіконтракти і квазіделікти. Під ці дві додаткові підстави підводились різноманітні факти, що не вкладалися в межі договору або делікту [9, с. 99].

Квазіконтракти були джерелами зобов'язань, що істотно відрізнялися від деліктів та були подібними до договорів [15, с. 108].

Вони, як уже зазначалось, виникали не при протиправних діях і тим суттєво відрізнялися від деліктів, а подібність до договорів пояснюється тим, що встановлювалися квазіконтракти на підставі попереднього узгодження волі сторін зобов'язальних правовідносин (*negotiorum gestio*), або ж тим, що відносини між сторонами при квазіконтрактах регулювалися подібно до відносин у договорі (*condictiones sine causa, communiō incidens, legatum, tutela* тощо).

Даючи цим зобов'язанням назву квазіконтрактних, римські юристи спірні питання про умови і межі відповідальності, що виникали у подібних випадках, вирішували аналогічно вирішенню відповідних договорів [12, с. 229].

При цьому в одну групу квазіконтрактів у римському праві входили такі різні за своїм характером відносини, як ведення справ без доручення (*negotiorum gestio*) та безпідставне збагачення [13, с. 208].

1) *negotiorum gestio* — ведення чужих справ (чи взагалі турбота про чужу справу) без доручення.

Українською мовою це словосполучення перекладається як «ведення справ». За сенсом цього виразу можна вживати також такий варіант перекладу, як «фактичне представництво».

На думку І. Б. Новицького, слова «без доручення» взагалі додали до римського терміна *negotiorum gestio* не самі римські юристи, а пізніше, щоб підкреслити суттєву ознаку цього зобов'язання — відсутність договору.

В юриспруденції XIX століття тривала полеміка з питання історичного виникнення ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*).

Існувало дві думки з цього приводу.

Одні автори стверджували, що *negotiorum gestio* в Римі зобов'язана була своїм виникненням ще стародавньому цивільному праву.

Прихильники іншої точки зору приписували походження цього інституту преторському едикту [3, с. 80].

На наш погляд, більш правильно є друга із наведених позицій, котра має основою висловлювання Ульпіана: «Претор говорить: «Якщо хто-небудь буде вести справи іншого чи вести справи, що залишилися після чиеїсь смерті, я йому дам на цій підставі позов» [13, с. 213].

Так само в іншому творі Ульпіан зазначав, що «преторський едикт був у форма-

льному відношенні точкою відліку при побудові римського учення про *negotiorum gestio*» [13, с. 213].

Отже, можна вважати, що інститут *negotiorum gestio* завдячує своєю появою саме преторському праву;

2) зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення однієї особи за рахунок іншої.

Цей термін охоплює кілька спеціальних випадків, як-от: вимога повернення неналежного, сплаченого помилково; вимога повернення того, що отримала інша особа внаслідок нездійснення тієї підстави, що малася на увазі, коли відбувалося надання; вимога повернення нечесно придбаного та ін.

Уся ця група зобов'язань нібито з договорів має за своєю суттю подібність до реальних контрактів, де також зобов'язання виникає на основі передачі речей від однієї сторони до іншої.

Зрозуміло, що між обома категоріями відносин існує й корінне розходження: при реальних контрактах річ переходить з майна одного в майно іншого на підставі угоди сторін, унаслідок чого збагачення одержувача речі не може вважатися *sine causa*, у даному ж разі зобов'язання виникає саме з факту перебування цінності в майні однієї особи за рахунок іншої без законної на те підстави.

Якщо ведення справ без доручення ще можна розцінити як, так би мовити, договір (відносини тут подібні до тих, що виникають при договорі доручення, хоча договору як такого не було), то безпідставне збагачення (чи збереження свого майна, майнового інтересу за рахунок іншої особи без законних для того підстав) за своїм характером виглядає більш схожим на правопорушення.

Проте ведення справ без доручення і безпідставне збагачення були віднесені до однієї групи. Для того, з погляду римської правової доктрини, були свої підстави: римське право, як відомо, будувалося на принципі охорони приватних інтересів, невтручання держави, а тим більше окремих осіб у чужі справи.

З цих позицій діяльність в інтересах іншої особи без доручення, навіть якщо вона мала за мету захистити інтереси, наприклад, відсутнього хазяїна речі, цілком логічно могла бути розцінена як правопорушення, адже гестор, який вів чужу справу, непрохано втручався не у свою справу, тому спочатку і з'явився позов проти гестора, що міг подати той, у чій справі було «втручання». Лише згодом претор почав давати позов і на захист інтересів ведучого справу, що й було причиною появи зазначеного виду зобов'язань [18, с. 7].

Разом із тим, якщо говорити про логічність об'єднання в одну групу підстав виникнення зобов'язань з ведення чужих справ без доручення і безпідставного збагачення, то виникає запитання: чому і перший, і другий правовий інститут віднесені до нібито договорів, а не до правопорушень?

Відповідь на це запитання дати практично неможливо за браком першоджерел. Отже, при вивченні підстав виникнення зобов'язань залишається виходити з логіки римської юриспруденції і розглядати кожне явище як конкретну, пристосовану для вирішення певної ситуації.

Позиція римських юристів щодо об'єднання односторонніх, як правомірних (ведення чужих справ без доручення), так і неправомірних (безпідставне збага-

чення), дій у єдину групу, як здається, класифікуючою підставою має дві істотні ознаки.

До першої належить односторонній характер дій, які є підставою виникнення даних зобов'язань.

Другою об'єднуючою ознакою є отримання вигоди однією із сторін даних відносин внаслідок дій іншої. При цьому вигода виникає в результаті дій цієї сторони, що вона здійснює без наміру обдарувати набувача [19, с. 253].

Слід зазначити, що найбільш важливу групу серед квазіконтрактів складають випадки безпідставного збагачення. Вони санкціонувалися *condictiones sine causa* або суворими позовами, по яких вимагалось повернення особою речей, які вона утримувала без правової підстави. Ці речі особи утримували безпідставно, але не протиправно. Просто вони не мали правомочностей на утримання цих речей, не мали правових підстав вважати ці речі своїми. Це могло бути наслідком помилки, знаходження чужих речей, виконання непостійних зобов'язань тощо [14, с. 290].

Оскільки римські правники не були прихильниками абстрактних конструкцій, але, не займаючись узагальненнями, компенсували це завдяки ретельній розробці окремих казусів, систематизуючи їх, зазначене стосується і правил про безпідставне збагачення, де римські юристи розробили детальну систему відповідних позовів [19, с. 256].

Справи з *condictiones sine causa* обґрунтовувалися таким чином: *jure nature aequum est neminum cum alterius detrimento et injuria fieri locupletiorum* — згідно з природною справедливістю не можна допускати, аби хтось збагачувався на шкоду іншого [6].

Саме тому, з метою недопущення випадків безпідставного збагачення, римські юристи вважали, що будь-яке безпідставне володіння річчю призводить до виникнення між власником речі і її володільцем квазіконтракту. На підставі цього квазіконтракту володільць зобов'язується або повернути ту саму, або надати ту саму кількість такого самого роду речей власнику, якщо йдеться про речі взаємозамінні. Власник речей для задоволення своїх вимог міг застосувати або *condictio certae creditae pecuniae*, або ж *condictio certae rei*, або ж *condictio incerti*.

Підставою кондикції були, таким чином, міркування справедливості:

1) збагачення мало відбутися не взагалі, а за рахунок окремої, певної особи — не можна було подавати позов, якщо збагачення відбулося за рахунок особи, що є безвісно відсутньою, або взагалі з незалежних від людини підстав;

2) збагачення було досягнуте не у зв'язку з діями, які припускають безчесні. Останнє було особливо важливим [11, с. 201].

Розробка теорії безпідставного збагачення, що появилася в класичному праві, отримує подальший розвиток і логічне завершення за Юстиніана, коли випадки безпідставного збагачення поділяються на декілька видів: *condictio indebiti*, *condictio causa data causa non daturum*, *condictio ex causa furtiva*, *condictio ex causa injusta*, *condictio sine causa*.

Не може вважатися остаточно встановленим, як уже зазначалося раніше, чи одержав визнання в класичному римському праві загальний принцип, що факт збагачення в майні однієї особи за рахунок майна іншої особи без достатньої для того

юридичної підстави породжує завжди зобов'язання першої з повернення другій майна внаслідок безпідставного збагачення.

Разом із тим, безперечно, у деяких певних категоріях випадків таке зобов'язання виникало.

Позов про повернення незаборгованого (*condictio indebiti*) є одним з випадків *condictiones sine causa*. «Річчю зобов'язується і той, хто одержав неналежне, і той, хто помилково заплатив; проти нього може бути вчинено позов за формулою»; «якщо ж виявляється, що таке-то зобов'язані дати, начебто він отримав позику... Втім цей вид зобов'язання, очевидно, не походить з договору, бо той, хто дає в намірі заплатити, найпевніше хоче припинити зобов'язальні відносини, ніж їх укласти» [13, с. 98].

У цьому уривку Інституцій Гай подає характеристику *condictio indebiti* як зобов'язання нібито з договору: відсутність договору (особа платить з наміром ліквідувати юридичні зв'язки з іншою особою, а не для того, щоб установити їх) і визнання юридичних наслідків, подібних до тих, які спричиняють висновок договору (у даному разі — позики).

Condictio indebiti має такі реквізити: відсутність боргу (дійсного чи удаваного) і помилка обох сторін щодо існування боргу, тобто хибне уявлення про його існування [8, с. 547]. Якщо одна особа сплачує іншій неіснуючий борг, то ця інша особа збагачується за рахунок першої без достатніх для цього правових відстав і зобов'язана повернути безпідставно одержане [16, с. 260].

Із фактичного складу впливає зобов'язання, за яким безпідставно збагачений зобов'язаний повернути все одержане особі, за рахунок якої він збагатився.

Деякі науковці називають не одну мету позову — повернення всього отриманого, а, у залежності від випадків, — повернення лише одного наявного збагачення [4, с. 408].

Це зобов'язання належить до зобов'язань з безпідставного збагачення тому, що в даному разі немає правової підстави для платежу, бо немає і самого боргу. *Condictio indebiti* служило, таким чином, для захисту особи, що сплатила борг іншій особі, щодо якої цього боргу не мала [2].

Стосовно цього позову було закріплено і деякі принципові положення, що мали значення для зобов'язань із безпідставного збагачення взагалі. Вони були підставою, мотивом їх існування і визначення змісту. До числа таких положень можна віднести сентенцію Помпонія: «Згідно з природою справедливо, щоби ніхто не збагачувався на шкоду іншій особі» [5], висловлювання Павла: «Стягнення неналежно сплаченого є природним (впливає з природи речей) і тому до складу кондикції належать природні речі, переданої як виконання» [5].

Предметом цього позову є збагачення за рахунок платежу, що надійшов у склад майна (чи збереження в майні завдяки платежу), чи цінності в їх еквіваленті: «Якщо помилково сплачено неналежне, то підлягає витребуванню назад те саме, що сплачено, чи стільки ж» [13, с. 361].

Бажання обдарувати іншу особу (*animas donandi*), відмова від вимоги з цією самою метою не можуть бути підставою виникнення даного зобов'язання.

Вимагається також наявність помилки, яку можна вибачити. Такою помилкою,

за загальним правилом, можна було вважати лише *error facti*, але не *error iusti* [4, с. 408].

Із факту сплати незаборгованого виникало зобов'язання повернути неправомірно отримане, яке за своїм змістом наближалось до договірному. Внаслідок цієї причини дане зобов'язання й було віднесене до групи ніби договірних, квазіконтрактних.

Поряд зі спеціальними дістала поширення загальна кондикція — *condictio sine causa*. Можна вважати, що вона є виразом загального правила, через яке будь-хто, що збагатився без правової підстави, зобов'язаний був повернути все набуте особі, за рахунок якої він збагатився.

Кондикційний позов надавався вже внаслідок самого факту безпідставного збагачення за чужий рахунок без визначення умов позову [10, с. 219]. *Condictio sine causa* у вузькому сенсі охоплює всі ті випадки безпідставного збагачення, які не підпадають під перераховані спеціальні кондикції. Коло їх є досить широким [4, с. 410].

На підставі проведеного аналізу можна дійти висновку, що зобов'язання, які належать до «нібито договірних», мають спільною головною визначальною рисою: прагнення максимально захистити приватну сферу від необгрунтованого втручання інших осіб і разом з тим максимально захистити майнові інтереси всіх учасників даних відносин.

Література

1. Боголепов Н. Учебник истории римского права — М., 1895.
2. Гай. 3, 91.
3. Гамбаров Ю. С. Добровольная и безвозмездная деятельность в чужом интересе. — М., 1880. — Вып. 2.
4. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права / Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — М.: Зерцало, 2003.
5. Д. 12. 6. 15.
6. Д. 50. 17, 206.
7. Д. 12. 6. 14.
8. Дождев Д. В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под ред. В. С. Нерсисянца. — М.: ИНФРА-М-Норма, 1996.
9. Ландкоф С. Н. Новая категория обязательств в советском гражданском праве // Юрид. зб. Київ. держ. ун-ту. — 1948. — № 3. — С. 99.
10. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права: Учебник для вузов: Лекции. — М.: Зерцало, 2000.
11. Омельченко О. А. Римское право: Учебник. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ТОН — Остожье, 2002. — С. 201.
12. Орач С. М., Тищик Б. Й. Основы римского частного права: Курс лекций. — К.: Юрінком Інтер, 2000.
13. Памятники римского права: Законы XII таблиц, Институции Гая, Дигесты Юстиниана. — М.: Зерцало, 1997.
14. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право (базовый учебник) / Пер. с макед. В. А. Томсинова, Ю. В. Филиппова; Под ред. В. А. Томсинова. — М.: Зерцало, 1999.
15. Римське право (Інституції) / За заг. ред. С. О. Харитонов. — 3-є вид., випр. — Х.: Одиссей, 2003.
16. Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д. В. Дождева. — М.: БЕК, 2000.
17. Харитонов Е. О. Категория обязательств в римском частном праве // Юрид. вестник. — 1997. — № 1. — С. 105-108.
18. Харитонов Е. О. Обязательства, возникающие из ведения дел без поручения, в советском гражданском праве: Дис. ... канд. юрид. наук. — О., 1980.
19. Харитонов Е. О. Основы римского частного права. — Ростов н/Д: Феникс, 1999.